

Szigetvári Tamás

**A KÖZEL-KELET VILÁGGAZDASÁGI KILÁTÁSAI
AZ ÚJ ÉVEZRED KÜSZÖBÉN**

A Közel-Kelet országainak a világgazdasághoz való kötődésük egyoldalú, termelési struktúrájuk és exportjuk szerkezete néhány alacsony hozzáadott értékű termékre, ezen belül is elsősorban kőolajra és földgázra épül. Ugyanakkor, mivel az export meghatározó szerepet tölt be a gazdaságban, növekedési kilátásaikat rövid távon alapvetően ezen termékek világszerte kereslete és árszínvonala befolyásolja. A régió jövője tekintetében a fenti adottságok figyelembevételével mellett azt kell megvizsgálnunk, milyen reális esélye lehet a régió egészének és az egyes országoknak a kitörésre, termelésük és bevételeik diverzifikálására.

1. A Közel-Kelet gazdasági fejlődése az elmúlt évtizedekben

1.1. A közel-keleti régió számára az 1970-es évek eleje páratlan lehetőséget teremtett. A 70-es évek olajárrobbanása, ami a legtöbb ország számára növekvő importterheket és a gazdaság stagnálását jelentette, az arab országok és Irán „aranyévtizedét” hozta magával. Még azon országok is, ahol nem volt jelentős kiaknázható olajkincs, közvetve (arabközi segélyezés, vendégmunkások hazautalásai révén) részesedhettek a haszonból. További forrásokat nyitott meg a térség stratégiai pozíciójának köszönhetően, hogy az arab országok, különösen az Izraellel közvetlen hadiállapotban lévők, további jelentős külföldi (főként szaúdi és más öböl menti államokból származó, kisebb részt pedig szovjet) támogatást kaptak, míg Izrael, Törökország, illetve a 80-as évek elejétől Egyiptom is az amerikai segítségre számíthattak. Nem meglepő tehát, hogy 1970 és 1985 között a térség országai gazdasági növekedésüket tekintve a világ élvonalában voltak.

1.2. Míg az importhelyettesítő iparosítás útját járó latin-amerikai és ázsiai országok a hetvenes évek közepétől, végétől alapvető strukturális reformokra kényszerültek, a hasonló iparpolitikát folytató arab országok a fent említett tényezőknek köszönhetően késleltethették a reformok végrehajtását. Az olajár 1986-ban azonban erőteljesen zuhanni kezdett, és bár néhányszor ismét emelkedett (például az öböl-háború idején 30 dollár fölé is), a korábban kiapasztathatlannak hitt jövedelemforrás eltűnt. Emiatt számtalan problémával kellett szembesülniük:

1.2.1. Az olajár csökkenése közvetve további jövedelmek csökkenését is okozta. Az öböl menti országoknak a külföldön felhalmozott vagyonukból származó jövedelme is csökkent, hiszen pénzügyi gondjaik miatt fel kellett használniuk ott keletkező bevételeik egy részét. A helyzetet tovább súlyosbította a fejlett országoknak a 90-es évek első felében bekövetkezett recessziója miatti alacsonyabb hozam, és még inkább az öböl-háború a maga több mint 100 milliárd dolláros összköltségével. Az olajtermelők jövedelmének csökkenése kihatott a többi arab országra is: az olajtermelő országokban foglalkoztatott arab (elsősorban egyiptomi, jemeni, palesztin) vendégmunkások hazautalásai és az arabközi segélyek összege is lecsökkent.

1.2.2. A beruházásokat a forráshiány is hátráltatja. Az arab országokban a hazai megtakarítások szintje hagyományosan alacsony: a bizonytalan gazdasági helyzet miatt, valamint a megfelelő belső pénzügyi rendszer hiányában a megtakarítások jelentős része külföldre áramlik. A külföldi tőke számára ugyanakkor (az olaj- és földgáztermelést leszámítva) nem különösebben vonzó a térség, mert a legtöbb országot az állami tulajdon túlsúlya és a túlzottan bürokratikus eljárások jellemzik, a privatizáció késlekedik, és sok helyütt a politikai kockázatot (többnyire az iszlám fundamentalizmus miatt) is magasnak ítélik a befektetők.

1.2.3. Nemzetközileg nem versenyképesek az arab országok gazdaságainak termékei. A holland betegség hatásaként – és a munkanélküliség ellenére is(!) – a termelési tényezők ára magas. Így, bár termelékenységi tényezők nem magyarázzák, a munkaerő költsége Egyiptomban 50%-kal magasabb, mint Indiában vagy Kínában. Ugyanakkor a termelési struktúra kevésbé diverzifikált, a belső piac a világpiactól mesterségesen el van zárva. Az arab országokra általában jellemző az átláthatatlan vámstruktúra, a vámok magas volta és az egyéb protekcionista intézkedések dominanciája. Az átláthatatlan rendszer a benne található bizonytalansági tényezők miatt táptalaja a korrupciónak. Ráadásul a fennálló viszonyok nem csak az importőröket és a beruházni kívánókat sújtják, de a termelésben importtermékeket felhasználó hazai termelőket is, lehetetlenné téve ezáltal nemzetközi versenyképességüket.

1.2.4. A népesség növekedési rátája magas, az egy főre jutó nemzeti jövedelem stagnál vagy csökken. 1970 óta a Közel-Kelet lakossága több mint a duplájára nőtt (134 millióról 300 millió fölé), az évi 3%-os bővülési ütem pedig jóval meghaladja a világlátlagot (1,8%). A lélekszám és a gazdaság gyors gyarapodása megnövelte az élelmiszerek és az egyéb termékek importja iránti igényt, szükségessé tette az egészségügyi és más infrastruktúrák kiépítését, amiknek a fenntartása a jövedelemforrás elapadása után komoly nehézségekbe ütközött. Az életszínvonal csökkenése mellett a munkanélküliség súlyos-

bodása is egyre komolyabb problémát jelent, mivel a gazdaság nem képes munkát adni a munkaerőpiacra évről évre belépő nagyszámú fiatalnak.

1.2.5. Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy mennyire derűsek a Közel-Kelet országainak kilátásai az elkövetkezendő években, illetve a világgazdaság várható alakulása hogyan befolyásolja lehetőségeiket.

2. A főbb gazdasági szektorok fejlődési potenciálja

2.1. Kőolaj, földgáz: A közel-keleti államok nagy része számára a kőolajexport jelenti a legfontosabb kapcsolódási pontot a világgazdasághoz, amely ezáltal a régió gazdasági teljesítményének fő meghatározója is egyben. A kőolajexport, ami 1981-ben a (nem szolgáltatásból származó) exportbevételek 96%-át tette ki, jelenleg is 80% körüli értéket képvisel, a fő olajexportőrök esetében pedig továbbra is 90% fölötti részesedéssel bír. A kőolaj árának középtávon megbecsülhetetlen ingadozása a legfőbb jövedelemforrás, és így a gazdaságok növekedési lehetőségének bizonytalanságát eredményezi. Az olajpiac szeszélyességéhez a keresleti oldal (kelet-ázsiai recesszió, alternatív energiaforrások) és a kínálati oldal (Irak visszatérése az olajpiacra, a „közel-keleti helyzet”) bizonytalanságai is hozzájárulnak. Az olajárakra vonatkozó becslések bizonytalanságát mutatja, hogy a kilencvenes évek végének prognózisai az elkövetkező évekre a 20 dollár körüli (hordónkénti) olajárát tartották reálisnak, sőt, 1999 elején, amikor az olaj ára rövid időre a 10 dolláros ár alá került, sokan ezt is túlzottnak vélték. Az ekkor készült prognózisok ennek megfelelően a régió stagnálását vették előre. Ehhez képest a 2000. évben az olajár történelmi rekordokat döntve, a 38 dollárt is elérte, és jelenleg 30 dollár fölött stabilizálódott. A mostani várakozások az olaj árának fokozatos, 25-28 dollár körüli árra csökkenését prognosztizálják, de a világgazdaság vagy egy fontosabb világgazdasági régió recessziója a kereslet visszaesését, és így az ár nagymértékű esését vonná magával (ahogy az a kelet-ázsiai válságnál is megtörtént), míg az arab-izraeli feszültség további éleződése, vagy bármilyen más belső viszály a régióon belül az olaj további drágulását is előidézheti.

2.2. Egyéb szektorok: A (nyersolaj nélküli) áruexport jelentősége az elmúlt évtizedben a régió szinte valamennyi országában növekedett. Míg 1970-ben összesen 3,4 milliárd dollár volt, addig 1992-ben már 36,8 milliárd dollárra emelkedett. Ennek egyharmadát azonban Izrael adta, így a többi országra 24 milliárd dollár jutott (ami kevesebb, mint Finnország exportja!). A legjelentősebb fejlődés a Maghreb országokban (ezeken belül is Marokkóban és Tunéziában) játszódtott le, ahol a feldolgozóipari termékek az export közel 80%-át adják, ami az 1970-es 13%-kal összehasonlítva komoly szerkezeti változásokat mutat.

2.2.1. A vegyipar alapvetően a petrokémiai iparágakra épül, de ezek mellett jelentős Marokkó, Tunézia és Jordánia esetében a foszfát alapú műtrágyagyártás is. A térség vegyipari exportja a 70-es évek eleji évi 100 millió dollárról a 90-es évekre 5 milliárd dollár fölé nőtt. A petrokémiai termelésben a régió komoly komparatív előnnyel rendelkezik (amihez egyebek mellett a környezetvédelmi előírások lazasága is hozzájárul), így az akár húzóágazatává is válhat. Ennek megfelelően a Perzsa-öböl országai, illetve Algéria is petrokémiai iparának bővítését tervezi, hogy a kibányászott nyersanyagot nagyobb feldolgozottsági fokon értékesíthesse. A nagyszabású, tőkeintenzív fejlesztések rendkívül költségesek, a jelenlegi olajár-emelkedésből nyert többletbevételek azonban biztosíthatják a források egy részét. Az egyszerűbb szénhidrogén-alapú petrokémiai termékek (műanyagok) felvevőpiacát az ázsiai és egyes afrikai országok jelentik, de a fejlett országoknak a GATT-tárgyalások nyomán enyhülő protekcionizmusa új piacokat is megnyithat a minőségi termékek előtt. A műtrágyaexport esetében viszont nem annyira a fejlett országok kínálják a perspektívát (az agrárprotekcionizmus csökkenésével párhuzamosan például az EU műtrágyakereslete is várhatóan csökkenni fog), a legígéretesebb piacot (a csökkenő vámok miatt) Korea, Thaiföld, illetve hosszabb távon Kína és India nyújtja.

2.2.2. A textil- és ruházati iparban a 70-es évek elejének 30 millió dolláros nagyságú exportja a 90-es évek végén már meghaladta a 4 milliárd dollárt. Ennek nagy része Marokkóból és Tunéziából származott (kisebb részben Egyiptomból és az öböl menti országokból), míg a fő felvevőpiac (80%) az Európai Unió volt. Az uruguayi forduló eredményeképpen a *Multifibre Agreement*-et (MFA) fokozatos hatályon kívül helyezik, 10 éves lefutással, azaz teljes egészében 2005-re. A kis termelőknek az MFA előnyt jelentett, hiszen az olcsóbban termelő nagy konkurensok (Kína, India, Pakisztán, Banglades) csak adott kvótáig exportálhattak, így nem szorították ki őket. Az MFA eltörlése tehát várhatóan a nagy ázsiai exportőrök előretörését hozza magával az európai piacon, ami éles konkurenciát teremt a mediterrán országoknak. Az euro-mediterrán megállapodás ugyan némi előnyt továbbra is jelenthet, a versenyképesség növelése azonban elkerülhetetlen szükségesség a fennmaradáshoz.

2.2.3. Egyéb feldolgozóipar: A régió egyes országaiban (elsősorban Tunéziában) megjelent az autóalkatrész-gyártás és az elektronikai iparág is (elsősorban összeszerelő tevékenység formájában). A főként európai cégek beszállítóiként végzett tevékenységben azonban túl erős konkurenciának számít Kelet-Európa, amely kedvezőbb feltételeket tud nyújtani e téren: a viszonylag magas (a közép-kelet-európai élmezőny szintjének megfelelő) munkabérek, a komolyabb ipari tradíciók és a megfelelő számú jól képzett

munkaerő hiánya, valamint a lassan leépülő bürokratikus akadályok rontják leginkább a régió versenyelőseit.

2.3. A mezőgazdasági termékek súlya a legtöbb ország exportjában kismértékben csökkent az elmúlt évtizedben, de sok ország számára továbbra is fontos szerepet tölt be (főként Marokkó, Jordánia, Libanon és Szíria esetében, de Izrael, Tunézia és Egyiptom hányada is viszonylag magas). A fő piac az EU, míg a termékeknek a primőr árak és a gyümölcsök dominálnak. Az EU agrárprotekciónizmusának csökkenése, az euro-med szabad kereskedelem kiterjesztése a mezőgazdasági termékekre és a megnyíló kelet-európai piacok az export további fellendülését jelenthetik. Korlátot szab azonban a termelésre alkalmas területek, illetve a víz szűkössége.

2.4. A turizmus a térség több országa számára is (Egyiptom, Izrael, Jordánia, Marokkó, és Tunézia) nagy bevételi forrás. A kedvező adottságok (kedvező időjárás, tengerpart, kulturális emlékek) mellett előnyt jelent a legnagyobb „turista-kibocsátó”, Európa közelsége. Negatívan hat ki ugyanakkor a szektor fejlődésére, hogy a régió a híradásokban többnyire valamilyen terrorakció vagy fegyveres konfliktus kapcsán szerepel.

2.5. A kereskedelmi és a pénzügyi szolgáltatások az elmúlt évtizedben a világgazdaság legdinamikusabban fejlődő ágazatai közé tartoztak, és várhatóan így marad ez az elkövetkezendő évtizedben is. A közel-keleti országok nagy hagyományokkal rendelkeznek e téren, és földrajzi helyzetük (Európa, Ázsia és Afrika találkozási pontja) is kedvező lehetőséget jelent a globális szolgáltatásokban való részvételre. Csak a Szezei-csatorna használati díjából és az ehhez kötődő szolgáltatásokból Egyiptomnak évi 3 milliárd dollár bevétele származik, ami a közeljövőben várhatóan tovább emelkedik, hiszen a közlekedési folyosóban érintett régiók (Európa, Kelet-Ázsia, illetve egyre inkább növekvő mértékben Dél-Ázsia is) dinamikus növekedése prognosztizálható.

3. Strukturális reformok

A sikeres világgazdasági alkalmazkodás kulcsa tehát a térség országai számára is a termelési struktúra és a jövedelmek forrásainak diverzifikálása. Ennek megfelelően a térség legtöbb országa több-kevesebb elszántsággal és sikerrel neki is látott bizonyos szerkezet-átalakítási programokhoz.

3.1. Négy ország, Marokkó, Tunézia, Izrael és Jordánia hajtott végre az utóbbi évtizedben jelentősnek mondható strukturális reformot. Jellemző módon ezek azok az országok, amelyek természeti kinccsel (olajjal) kevésbé ellátottak, és ezért sem halogathatták sokáig a szerkezetátalakítást. Marokkó és Tunézia az EU perifériáján próbál mindinkább bekapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe – az utóbbi időben több-kevesebb sikert elérve. Izrael, amely sok szempontból kivételnek mondható, az egyetlen

fejlett ipari ország a térségben, amelyet humán tőkéje és technológiai fejlettsége a *high-tech* iparágakban is versenyképessé teszi a világpiacon.

3.1.1. Az arab-izraeli békefolyamat sokakat optimistává tett a jövőt illetően, és számtalan elképzelés született a térség országai közötti gazdasági együttműködés lehetőségei kapcsán, melyek alapvetően a fejlett Izrael és a munkaerőben gazdag arab országok gazdasági kooperációjára épülnek. A Harvard Egyetem egy tanulmánya szerint például az Izrael, Jordánia és a Palesztin Önkormányzat által alkotott triász jelenthetné egy létrehozandó vámunió magját. Izrael öt év alatt leépítené a jordán és palesztin termékeket érintő vámjait, 2010-re pedig a vámleépítés kölcsönösen megtörténne, illetve más változatok alapján Egyiptomot, Szíriát és Libanont is bevonnák, sőt Törökországot, Ciprust és a politikai viszonyok megfelelő alakulása esetén akár Irakot is. Jelenleg azonban nem túl biztatóak a kilátások. A békefolyamat további alakulása alapvetően befolyásolja a térség országainak jövőbeni gazdasági fejlődési lehetőségeit is.

3.2. Nehezebben indultak el a reformok azokban az országokban, amelyek nagyobb mértékben támaszkodhattak „hagyományos” jövedelemforrásaikra. A legbiztatóbb ezen országok közül Egyiptom helyzete, amely 1994 óta folyamatosan 3-6%-os évi növekedést produkál. Libanont leszámítva a térség többi országának exportjában továbbra is egyértelműen a szénhidrogéntermékek dominálnak, amelyekből a jelenlegi magas kőolajár mellett újra óriási jövedelmet könyvelhetnek el. De míg az olyan relatíve kis népességű államok, mint Líbia vagy a Perzsa-öbölbeli sejkiségek megtehetik, hogy tartalékokat képezzenek az „ínségesebb” évekre, a nagy népességű (és komoly élelmiszerimportra szoruló) Algéria, Szíria vagy Irán számára létszükséglet bevételeik diverzifikálása.

4. Euro-mediterrán partnerség

4.1. Katalizátor szerepet játszhat a térség országainak gazdasági átalakulásában és világgazdasági integrációjában az Euro-mediterrán Partnerségi Kezdeményezés, amelyet 1995-ben indított el az Európai Unió és 12 mediterrán ország (Marokkó, Algéria, Tunézia, Egyiptom, Szíria, Libanon, Izrael, Jordánia, a Palesztin Önkormányzat, valamint az európainak számító Törökország, Málta és Ciprus). A cél 2010-re egy euro-mediterrán szabadkereskedelmi övezet létrehozása.

4.2. Az elképzelés előnyei közé tartozik, hogy segíti a térség országait a tervezett reformok véghezvitelében, hozzájárul a déli országok egymás közötti kereskedelmét is akadályozó korlátok leépítéséhez. Ráadásul az EU anyagi támogatást nyújt az átalakításhoz, és a megvalósuló szabadkereskedelmi övezet a külföldi befektetések számára is vonzóbbá teszi a régiót.

4.3. Számos kérdés merül fel a megvalósítással kapcsolatban: Az EU támogatások lényegesen alacsonyabbak a „déli” országoknak a liberalizációból származó közvetlen és közvetett veszteségeinél, és amennyiben a külföldi tőke érdeklődése is elmarad a várakozásoktól, a negatív hatások komoly társadalmi feszültségeket gerjeszhetnek. További problémát jelent az, hogy az arab-izraeli békefolyamat megrekedése, a konfliktus kiéleződése sok ponton kétségessé teszi a terv jövőjét.

5. A közel-keleti régió legtöbb országában egyre sürgetőbb szükségként jelentkezik a gazdaság alapvető szerkezeti modernizációja, a diverzifikált és ugyanakkor nemzetközileg is versenyképes termelési struktúra kialakítása. A jelenlegi legfőbb bevételi forrás, a kőolaj és a földgáz hosszú távon nem biztosíthatja egy modern gazdaság alapját. A 2000. évben bekövetkezett váratlan olajár-emelkedés és az így keletkező extra bevételek segíthetik a gazdasági átalakulás folyamatát, de fennáll annak a veszélye is, hogy a megnövekedett források a szükséges reformok elodázásához járulnak hozzá.

* * * * *